

Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu

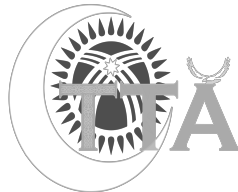
Beşir MUSTAFAYEV*

Özet

Bölge Araplar gelmeden önce Sâsaniler'in hâkimiyetinde olup, ismi Albanya diye anılıyorken, daha sonra Arran denilmeye başlandı. Azerbaycan Türklerigünümüzde bu bölgeyi "Aran" şeklinde telaffuz etmektedir. VI. yüzyıldan itibaren Kafkasya'nın iktisadi ve siyasi özelliklerini taşıması nedeniyle, bölgenin ve dünyanın dikkatini üzerine çeken Berde, Arran'ın başkenti ilan edilmiştir. Berde'nin ismi ile ilgili kaynaklarda değişik isimlerle karşılaşırız. Bilinen en eski ismi "Hârûm" idi. Daha sonra Uti eyaletinin adına bir şehir yaptırılır ve adına "Guti" denir. En çok Ermeni tarihçileri Ermenileştirmek amacıyla ismini değiştirerek "Parta" demişlerdir. Bunun dışında bazı kaynaklarda "Basuka", "Beride", "Berze", "Berdah", "Berdos", "Berdaa" vb. gibi isimler de geçmektedir. Zamanla çeşitli değişikliklere maruz kalsa da, günümüzde ilkin Berde ismini koruyabilmiştir. Ortaçağ Azerbaycan şehirleri içerisinde siyasi, kültürel ve iktisadi yönden gelişen, özellikle V. yüzyılda yıldızı parlayan Berde, kısa zamanda herkesin uğrak yeri olmuştur. Berde, yer üstü ve yer altı zenginlikleri, saf havası, bereketli toprağı, bol suyu, çeşitli meyveleri ve ıtır kokan çiçekleri ile bir gülistanı andırıyor. Konumu itibariyle ister Arran isterse de Kafkas ticaret yollarına sağladığı değer Ortaçağ kaynaklarınca sabittir.

Anahtar Kelimeler: *Berde, Arran, Kafkas, Aras nehri, ticaret yolları, ortaçağ.*

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Öğretim Üyesi, besirmustafa@gmail.com. (Makale gönderim tarihi: 23.07.2018; Makale kabul tarihi: 30.09.2018)

Arran and Berde's Position in Medieval Caucasian Trade Routes

Abstract

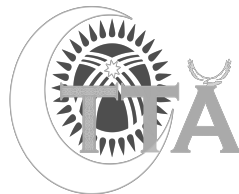
While the region was dominated by the Sassanites before the arrival of the Arabs and the name was called Albania, later it was called the Arran. Turks of Azerbaijan pronounce this region as "Aran" at the present time. Due to the economic and political characteristics of the Caucasus since 6th century, Berde which attracted attention to the region and world was declared the capital of Arran. We encounter interesting data about Berde's name in the sources. The oldest known name was "Harum". Then a city is built in the name of Uti province and it is called "Guti". Mostly Armenian historians called "Parta" by changing the name in order to make it Armenian. In addition, there are also names such as "Basuka", "Berida", "Berze", "Berdah", "Berdos", "Berdaa" in some sources. Although exposed to a variety of changes over time, the Berda was able to protect the name. The Berde, which developed in the political, cultural and economic in the medieval Azerbaijan cities, especially shining in the 6th century, has become a popular place for everyone in a short time. The Berde resembles a rose garden, with ground and underground wealthies, fresh air, fertile land, abundant water, various fruits and flowers. The value provided by Berde to the Arran or Caucasian trade routes is fixed in medieval sources.

Keywords: *Berda, Arran, Caucasus, Aras river, trade routes, medieval.*

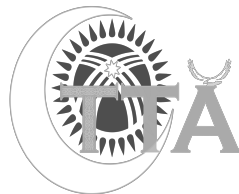
Giriş

Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Köklü mazisiyle hem insanlığa hem de Türklüğe hizmet veren böylesine bir coğrafya üzerinde yaşamak ve çalışmak insana zevk, heyecan ve kıvanç verir. En eski çağlardan itibaren enfes cazibesıyla tüm insanlığı üzerine çeken Kafkaslar ve Azerbaycan (Kuzey-Güney),

çeşitli kavimler göçüne sahne olur ve medeniyetlerin buluştuğu bir coğrafya özelliği taşır. Fakat biz, konumuzun muhtevasına sadık kalarak ortaçağ dönemine ilişkin zengin kaynakları içeren bölgenin önemli ticaret yolları kavşağında bulunan Arran vilayetinin incisi Berde'nin sosyo-iktisadi konumunu ele alacağız. Daha çok savaş ve sürgünlerle geçen Kafkas ve Kuzey Azerbaycan tarihinin ortaçağ dönemdeki ticari konumu hala araştırılmayı bekliyor. Şöyle ki Kuzey Azerbaycan Ortaçağ döneminin tarihçiliğinde şehirlerin zengin tarihinin öğrenilmesi her zaman önem arz etmiştir. Ortaçağ şehirlerinin tarihinin araştırılması ve öğrenilmesinin kendine has problemleri ve zorlukları vardır elbet. Özellikle Azerbaycan'ın birçok ortaçağ şehirleri tarihi yazılı kaynaklarda pek fazla yer almamıştır. Bunun da esas sebebi ülkenin ve bölgenin jeopolitik ve jeostratejik öneminden dolayı sık-sık yabancı ve yerli işgalcilerin hücumlarına maruz kalmasıdır. Böylecebu ülkede baş veren savaşlar, isyanlar ve katliamlar sonucu tarihin yok olması, yeniden yazılmasını ve öğrenilmesini icap ettirmiştir. Arran/Aran, Şirvan, Muğan/Mugan, Mil, Karabağ gibi vb. bölgelerinde yer alan Gence, Beyleqan/Beylekan, Qebele/Gebele, Xezer/Hazar, Şamaxı/Şamahı, Nuxa/Şeki, Quba/Guba, Naxçıvan/Nahçıvan ve Bakı/Bakü hakkında ortaçağ dönemine yönelik karşımıza epey kaynak çıkarken, tarihi Arran bölgesinin başkenti Berde/Berdaa ile ilgili bilgiye ulaşmanın zorluğu dikkat çekmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan'ın Kuzey bölgesine beş asır başkentlik yapmış olan ve tarihi ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunan Berde yöresinin araştırılması büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada, Berde yöresinin Ortaçağ'da hem Arran bölgesine, hem Azerbaycan'a hem de Kafkaslara ticaret yolları bağlamında sağladığı önemi ve konumu ele alınmıştır. Araştırmada; A. Ş. Haqverdiyev, V. V. Barthold, Z. Bünyadov, V. M. Sısoyev, Z. V. Togan, A. Canbek, M. Kalankatuyski, C. Zeynalıoğlu, N. Velixanlı, H. İnalçık, M. Memmedzade, M. Kaşgarlı, N. Gencevi, Strabon, el-İstahri, el-Kazvini, İbn Havkal, P. Golden, A. H. Lybyer, T. İybar, M. Bi, İ. Berkok, S. Aşurbeyli gibi özellikle Ortaçağsahasındakitarhiçi, coğrafyacı ve şarkiyatçıların eserlerine müracaat edilmiştir.

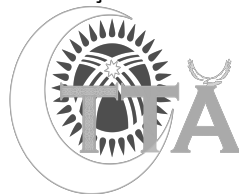

1. Tarihi Kafkas ve Arran Bölgesi

Kafkaslar, Karadeniz ile Hazar denizi arasında doğu-batı paralelinde uzanan ve yüksekliği orta kısımlarında beş bin metreyi aşan sıradağların adıdır. Bu bakımdan Kafkas sıradağları Kafkasya'yı Kafkas ötesinden ayırırken, Avrupa sınırının da güneydoğu bölümünü oluşturmaktadır. Kafkas adı ilk defa eski Yunan yazarı Aiskhylos'un M.Ö. 490 yılında yazdığı "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence" adlı eserinde "Caucasus dağı" olarak geçer. Bu adlandırma muhtemelen Karadeniz kıyılarındaki Yunan kolonileri tarafından yapılmıştır. Yunanlılardan sonra Romalılara geçen bu isim daha sonra Türk-İslam eserlerinde Caucasia/Kafkasya diye anılmış ve Rönesans sonrası tüm Avrupa dillerine de bu şekilde geçmiştir. Bugün de ana Kafkas sıradağları, hem Avrupa hem de Asya'nın sınırındaki bu muazzam ulaşılmaz kale, hakkında yüzeysel bilgilere sahip olduğumuz değişik kökenlerden kavimleri ve toplulukları bağrında barındırmaktadır. Kafkasya'da yaşayan Medler, Sarmatlar, Hunlar, Avarlar ve Alanlar gibi nice-nice kavimlerin çeşitliliği, bu arazi ile ilgili araştırmalarda kaçınılmaz zorlukları ve hataları beraberinde getirmektedir.¹Tüm bu adı geçen arazilerdeki olaylarhiç kuşkusuz Rusların Kafkaslara inişiyle²başlar.Önce ticaret daha sonra işgal ve ameliyat faaliyetleri

¹ Ergin Ayan, "Kafkasya: Bir-Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 1, sy. 2, Ordu, Aralık 2010, s. 21; Adolf Berje, *Kafkasya Dağlı Halklarının Göçü ve Kısa Tarihi*, çev. M. Papşu, İstanbul 2010, s. 23-24.

² Fakat bu inişten önce Cengiz Han'ın Avrupa'yı istilasıyla ve kavimler göçünün bir safhasıyla Ruslar Volga-İdil ve Dinyeper-Özi havzalarına yerleşmiş bulunmaktaydı. Bugünkü Rus yönetimi ve ülkesi bu şekilde vücut bulunca Hazar Türk Devleti de inkıraza uğrar. Özellikle ticaret ağını genişleten Ruslar, XII. yüzyıla kadar Deşt-i Kıpçak yurduna yayılarak Batısındaki (Karadeniz'in Kuzeyi) Kıpçakların dışında Peçenek, Kuman ve Bulgarlar gibi diğer Türk unsurlarına da tesir ederler. Rusya, Ukrayna, Lehistan, Beyaz Rusya, Bulgaristan, Macaristan, Güney Kafkas, Harezm, Aral ve Balkaş arasındaki muazzam arazilere hükmeden Altın Orda'nın çöküşüyle taht ve hâkimiyet kavgalarından da faydalanan Moskova Rusyası "Milli bir devlet" olarak teşekkül eder. İdari anlamda daha çok Slavlardan müteşekkil bir ulus devlet

sonrasında Güney Kafkasya’da oluşturulan şimdiki Gürcistan ve Ermeniyeye bölgelerini dikkate almazsak, Azerbaycan’ın hem geçmiş hem de şimdiki arazilerinin aynısıdır. Zengin ve engin tarihiyle bilinen Azerbaycan (Güney ve Kuzey olmak üzere), dünyanın önde gelen kültür ve medeniyet merkezleri arasında yer alır. Yaşanan tarihi süreçte Doğu ile Batı arasında bir köprü konumunda olan Azerbaycan, Doğu medeniyetinin Orta Asya’dan, Kafkaslara ve Anadolu’dan Batı’ya açılan bir kapısı konumundadır. Kafkaslar’a Türklerin ilk gelişi bilinen tarih olarak M.Ö. VII. yüzyılda İskitler (Sakalar) ile başlar ve uzun yıllar bugünkü Azerbaycan’da yaşarlar. İskitlerden sonra bu coğrafyada Kimmerler, Hunlar, Sarmatlar, Alanlar, Hazarlar, Kıpçaklar gibi Türk unsurları birçok hâkimiyet mücadelesi vermiş ve devlet kurmuşlardır. M.S. 48 yılında ikiye ayrılan Orta Asya Büyük Hun İmparatorluğu’nun batı kısmını teşkil eden Hun Türkleri bir asır sonra Kafkaslar’dan Macaristan’a kadar olan araziye hâkimiyetleri altına almıştır.³Bilindiği üzere Hun Türkleri Aras/Araz⁴ nehrini geçerek Azerbaycan’a ulaşmıştır.

inşası başlar. Büyük İvan lakaplı III. İvan Vasileyviç (1462-1505) zamanında doğusundaki Kazan, Astarhan, Nogay Ordası ve güneyindeki Kırım Hanlığını işgal ve ilhak faaliyetlerine girişir. Osmanlı her ne kadar Kırım Hanlığı başta olmak üzere diğer Hanlıklar ile münasebetler kursa da zamanla Osmanlı-Rus resmi ilişkileri ve savaşları tarihe geçer. İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 206-207; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı Rus Münasebetleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 2; Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, c. 2, Berkan Yayınevi, Ankara 2011, s. 693-694.

³Bkz: Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 57, 64-84; Gerçeği, Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 81, 189.

⁴ Aras-Araz: Kendi menşeyini ilk çağda “Araxes” isminden almaktadır. Türkiye Türkçesinde; “Aras”, Azerbaycan Türkçesinde; “Araz”, Rusçada; “Araks”, Gürcüce’de; “Rabsi”, Arapça; “Ar-rass”, Farsça; “Aras” olarak bilinmektedir. Aras nehrinin uzunluğu 920 km, kaynağından sınıra kadar 435 km’dir. Bingöl dağlarının Kuzeydoğu yamaçlarından ve Erzurum’un Güneyindeki Karagöl, Palandöken, Şuhvet, Yıldırım, Sakaltutan ve Nalbant dağları ile Karayazı ilçesinin güneyindeki Akdağ’dan ve kuzeyindeki Çakmak dağından birçok kollar alarak doğar. En son Azerbaycan’ın Cevad (Sabirabad) mevkiinde Kura

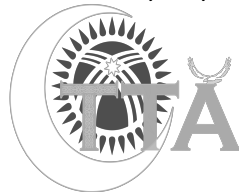
Bu dönemden itibaren kavimler göçüne de tanıklık eden Azerbaycan'ın birçok hissesini, Dağıstan'ın güneyini ve Gürcistan'ın doğusunda İori ve Alazan nehirleri vadisini kapsayan bölgeler eski kaynaklarda Albanya⁵ (Arran) olarak adlandırılmıştır. Arran vilayeti oldukça güzel ve büyük bir bölge idi. Konuştuğu dil ise şu anki Dağıstan halklarının konuştuğu dile yakınlığıyla bilinmekteydi. Arran'ın ilk başkenti Qebele-Kebele (eski Qutqaşın-Kutkaşın) ili o zamanın en büyük yerleşim merkezi konumundaydı.⁶Yörenin,VII. yüzyıl ortalarında Araplar gelmeden önceki adı Alban/Albania anılıyorken, Araplardan sonra Arran denilmeye başlandı. Arran/Aran/Alban çok defa al-Rân şeklinde de yazılır. Nitekim oranın Türk ahali günümüzde de burayı "Aran" diye telaffuz etmektedir. Kura/Kür⁷ ve Aras nehirleri arasında

nehrine karışarak, Hazar denizine dökülmektedir. Beşir Mustafayev, *Ortaçağda Berde Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002, s. 15.

⁵ Albanya-Arran: Özellikle Arap coğrafyacılarının eserlerinde Arran diye geçen ve genel olarak bugünkü Gence, Berde, Beylakan ve Dağlık Karabağ etrafı olarak adlanan Albanya, Azerbaycan Türkçesinde 'Aran', Ermenicede 'Ağvan', Gürcü dilinde'Rani' şeklinde geçmektedir. O dönemdeki Albanlar'ın günümüzdeki Arnavut denilen Albanlar ile herhangi bir ilişkileri bulunmamaktadır. Günümüzde Azerbaycan ve Gürcistan'da yaşayan Udin halkı, Albanlar'ın torunlarıdır. Kaynaklarda Albanya, Kafkas Albanyası ve Arran Krallığı olarak geçen bu yer Bugünkü Azerbaycan ve Dağıstan'ın tamamı ile Çeçen/İnguşetya topraklarının güney yarısını kapsayan geniş bir alan içinde hüküm sürmekteydi. Ayrıca bu coğrafyada 26 dil (aynı zamanda 26 boy) konuşulmaktaydı.Tofiq Memmedov, *Kafkas Albaniyası İlk Orta Esrlerde*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A. A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2006, s. 207-208;Moses Kalankatuyski (Kalankatlı Moses), *Alban Tarihi*, çev. Z. M. Bunyadov, (Türkiye Türkçesine Aktaran. Y. Gedikli), İstanbul 2006, s. 5-6.

⁶ E. H. Quliyev, T. E. Ezizov, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı 1990, s.13-14.

⁷ Kura-Kür: Uzunluğu 1523 km, havzası 180,300km² olan, Azerbaycan'ın ve Kafkasya'nın ticaret taşımacılığına açık olan en büyük nehirlerinden birisidir. Başlangıcını Kars'ın kuzeybatısında 2700 m yüksekliğindendi Kars-Ardahan yaylasından almaktadır. Ardahan'ı geçtikten sonra doğu istikametinde Gori'yi ve Güneydoğu istikametinde Tiflis'i ikiye ayırarak, Borçalı ve Erzurum'un

yer alan Arran'ın Kuzeyinde Şirvan ve Şeki; Güneyinde Ermeniyeye ve Azerbaycan; Güneydoğu'sunda ise Muğan vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania adı verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arran (Erran) adını almıştır. İbn-i Hakval, Kura nehrinin kuzey ve güneyinde olmak üzere iki Arran'dan Arraneyn diye bahseder.⁸

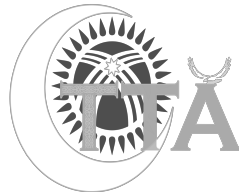
Aras ve Muğan tarafında bulunan Varasan şehri, Azerbaycan'dan sayıldığı halde, bu nehrin sol sahilindeki Beylekan ve Nahçıvan şehirleri, ancak zaman-zaman bu ülkeye dâhil olmuş. Bazen de Zencan'dan Berde'ye kadar olan saha Azerbaycan'a dâhil olup, Berde şehri Yukarı Azerbaycan (Yakûbi Buldan) sayılmıştır.⁹ Araplar da, Azerbaycan ile Ermeniyeye/Ermen, Şirvan ve Arran'ın idaresini birleştirip, bir valiye tedvir ettikleri zaman, bu ülkenin heyet-i umumiyesine "Ermeniyeye", bazen de "Azerbaycan" adını vermişlerdir. O yıllarda Azerbaycan güneyde Hamedan'dan Kuzeyde Derbend'e kadar uzanan büyük bir ülke olarak belirtilmiştir. Azerbaycan mıntikasını pekiyi bilen Hudûd el-âlem müellifi de Ermeniyeye, Azerbaycan ve Arran'ı bir mıntika olarak ele aldığı gibi, Mukaddesi de: "Akar arazi" dediği Mezopotamya'ya ve kâmilten dağlık bir bölge olan Cibâl'a mukabil olmak üzere, Ermeniyeye, Arran ve Azerbaycan'ı bir bölge saymıştır.¹⁰ Aynı zamanda İbn Havkal ve İstahri, Azerbaycan, Arran ve Ermeniyeye'yi bir iklim tek memleket sayarlar. Bu bölgeler o dönemin haritasında

Karayazı ovası ile Azerbaycan Cumhuriyeti'ne dâhil olur. Daha sonra Şah dağı, Karabağ ovasına ve Mugan bölgesine dâhil olur. En son Sabirabad bölgesinde Aras nehri ile birleşerek, bazen iki bazen tek bir kol halinde ve deltasının başlangıcı sayılan Seylan üzerinden Hazar denizine dökülür. Mirze Bala Memmedzade, "Kür", İA., c.6, İstanbul 1979, s. 1081.

⁸Bkz: İbn Havkal, *Ebu'l Kasım en-Nüsaybi, Kitabı Sureti'l-Arz*, Beyrut Tsz, s. 286, 287; Gürsoy Solmaz, Selçuklular'dan Osmanlılar'a Gence, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum1997, s. 3-4.

⁹A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", İA., c. 2, İstanbul. 1979, s. 94-95.

¹⁰ Togan, "Azerbaycan", s. 94; Zotenberg, Chronique de Tebari, c. 3, Paris 1871, s. 494; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950, s. 43, 87, 92-93.

Azerbaycan olarak geçer.¹¹Bu bölgeler IX. ve XI. yüzyıllarda Abbâsîler, Sâcoğulları, Şeddâdîler ve Ravvâdîler tarafından yönetilmektedir.¹²

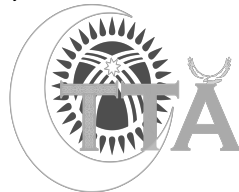
VI yüzyılda ise Arran'ın merkezi Sasani hükümdarı I. Kubad'ın Hunlara karşı tahkim ettiği Berde şehri olmuştur. Bununla ilgili olarak Belazuri şu bilgileri vermektedir: “VI. yüzyılda Sasani hükümdarı I. Kubad Bin Firuz Hunlar'a karşı tahkim ettiği Berde şehri merkez oldu”.¹³ Daha sonralar Kubad, Arran ülkesine gelerek Berde ve Beylekan şehirlerini kurmuştur. Sonuncu şehir olan Berde ise Arran'ın başkenti olur. Arran halkları hakkında Strabon şöyle der: “Onlar 26 soydan (kavimlerin sayısı 70 kadar) oluşmaktadır. Her bir soyun kendi dili ve çarlığı olmuştur. İlk Arran çarlığı ise M.Ö. IV. yüzyılda yaranmıştır. Güneyi Aras nehri, Kuzeyi ise Kafkas dağları, Doğu tarafta Hazar denizi, batı yakasında ise İberiya ile Alazan nehri ile sınır idi”.¹⁴ Tüm bu adı geçen araziler şimdiki Gürcistan sınırlarını içine alan Kambisena, Gogarena, Ermeniyeye arazisine dahi olan Sünik (şimdiki Sisian vilayeti) bölgelerini dikkate almazsak, Azerbaycan'ın şimdiki arazilerinin aynısıdır. Bu bilgileri aynı zamanda Arapça kaynaklarda da görmekteyiz. II. yüzyıla ait eski bir kitabede de Arran adı zikredilmektedir. Arran sözü Azerbaycanlı tarihçi S. Aşurbeyli'nin

¹¹ İbn Havkal, *Ebu'l Kasım ...*, s. 286.

¹² IX. yüzyılın ortalarında Halife Mütevekkil'in İrmîniye valisi Boğa el-Kebîr (Büyük Boğa) yöre halkını İslâm'a davet yolunda önemli faaliyetlerde bulundu, muhtelif mahallî Arrân prensleri Bağdat ve Sâmerrâ'ya gönderildi. Abbâsî hâkimiyetinin giderek zayıflamasıyla bölge Sâcoğulları'nın eline geçer. X. yüzyılda Deylemlî Müsâfirîler (916-1090) Arrân'a hâkim oldular. Bir müddet sonra Tebriz'de hüküm süren Ravvâdî ailesi burada kontrolü ele geçirdi. Bölge X. yüzyılda Şeddâdîler'in (951-1075) eline geçti ve XI. yüzyılın başlarına kadar onların hâkimiyetinde kaldı. Şeddâdîler 970'ten itibaren Arrân'ın mahallî hâkimlerini sıkıştırmaya başlayınca onlar Ravvâdîler'le akrabalık kurarak durumlarını korumaya çalıştırlarsa da bir süre sonra bölge tamamen Şeddâdîler'in nüfuzu altına girdi. Abdülkerim Özaydın, “Arran”, *TDVİA*, c. 3, İstanbul 1979, s. 395.

¹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. M. Fayda, İstanbul 1987, s. 279-300.

¹⁴ Strabon, *The Geography of Strabon*, çev. H. L. Jones, London 1819, s. 303, 304; Mahmud İsmail, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı 1993.

eserlerinde de eski Türk dilinden başka hiçbir Doğu dillerinde zikredilmediği yönde bilgi geçmektedir. Şöyleki, Arran arazisinde III. yüzyıldan önce de Türk soylu halklar yaşamıştır. Bu arazinin adını da kendi dillerinde koruyup muhafaza ederek nesilden-nesile iletmışlerdir.¹⁵Kaşgarlı Mahmut da XI. yüzyılda Arran’a yerleşmiş Oğuz boylarından olan Salariler’den bahsetmiştir. 24 Oğuz boyundan 18’i “Salar/Salur/Salır” adını taşıyordu.¹⁶ Bu adlandırma kuşkusuz muayyen farklara maliktir. Bu fark, boyların ileride birleşmesi ve parçalanması ile izah edilebilir.

Azerbaycan’ın Arran bölgesine gelen ilk Türk boyları da Udh/Udhiler’dir. Bunlar ihtimal ki, Sakalar’la beraber gelmişlerdir. Hazarlarla müttefik olarak Arran, Gürcistan, Vasapurakan (Van havzası) ve Karabağ bölgelerini uzun zaman idare ettiler. Öte yandan Taberi tarihinde: “*Azerbaycan ve Mülhakâtı Hazarlar memleketi*” denilmiştir.¹⁷Albanlar ile aynı soydan geldiği hesap edilen Utiler, tarihçi Pliny’in verdiği bilgilere göre, şimdiki Dağıstan vilayetinde meskûnlaşırđı. Eski Uti/Guti tarafı Gence bölgesi, eski Areax bölgesi de, Türkçe olarak Karabağ tesmiye edilir oldu.¹⁸

Öte yandan ta XI. yüzyılın ortalarında Selçuklular’ın Doğu Kafkasya’da kontrolü ele geçirdiğini de görmekteyiz. Tuğrul Bey 1054’te Azerbaycan ve Arrân’a gelerek mahallî hanedanları itaat altına aldı. Alparslan 1064’te Arrân’ı fethetti. Onun döneminde Amuderya ve Fırat nehrine kadar uzanan Selçuklu arazisi genişleyerek bugünkü Ermeniyeye bölgesi, Azerbaycan, Suriye, Filistin’e kadar uzadı.¹⁹ Sultan Alparslan ikinci Kafkasya seferinden döndükten sonra Gürcü Kralı Bağrat, Şeddâdî Emîri Fazl üzerine asker sevketti. Fazl kaçtığı için

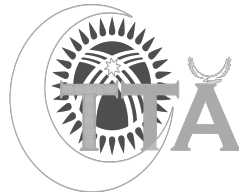
¹⁵ Sara Aşurbeyli, *Gosudarstro Şirvanşahov*, Bakı 1983, s. 56-58.

¹⁶Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, c. 1, Ankara 1998, s. 58, 59.

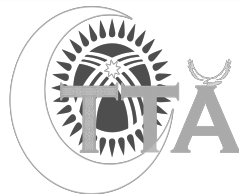
¹⁷A. Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 169; Zotenberg, *Chronique de Tebari*, s. 494.

¹⁸ İsmail, s. 29-36-37-38.

¹⁹Ebu Ali Hasan bn. Ali Hacı Nizamülmülk, *Siyasetname*, Elm Neşriyatı, Bakı 1989, s. 9.

ondan ümit kesen Arrân halkı yerine kardeşi Aşot b. Şâvur'u emîr seçti. Bunun üzerine Alparslan Emîr Savtegin'i tekrar bölgeye gönderdi (Eylül 1068). Sultan Melikşah 1075-76'da Emîr Savtegin'i Azerbaycan ve Arrân valisi tayin etti ve bölgedeki Şeddâdî hâkimiyetine son verdi. Arrân bu tarihten itibaren yoğun bir Türkmen muhaceretine sahne oldu. Oğuzlar Arrân'ın bütün ova, dağ, nahiye ve kalelerine yerleştikten sonra Gence tam bir Türkmen şehri haline geldi. Sultan Melikşah Arrân ile Azerbaycan'ı Kutbüddin İsmâil b. Yâkutî'ye iktâ etti. Selçuklu Sultanı Berkyaruk, Gence ve çevresini kardeşi Muhammed Tapar'a iktâ etti ve onu atabegi Kutluğ Tegin ile beraber oraya gönderdi. Ancak Muhammed Tapar bir müddet sonra Atabegini öldürerek isyan etti ve bütün Arrân'a hâkim oldu. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında vuku bulan üçüncü savaştan sonra yapılan anlaşmada (1102) Muhammed Tapar'a verilen yerler arasında Arrân da vardı. Muhammed Tapar hükümdar olunca (1105) Gence ve çevresini küçük oğlu Tuğrul'a iktâ etti. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine Sultan Sencer Arrân'ı Irak Selçuklularına bıraktı. 1140'ta Mesud'un oğlu Melikşah'ın Atabegi Çavlı Candar, Arrân'a hâkim oldu. Sultan Mesud Atabeg İldeniz'i Arrân valisi tayin etti. Gürcü saldırılarına başarıyla karşı koyan İldenizdaha sonra bağımsızlığını ilân ederek Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) adıyla bir hânedan kurdu (1137-1225). İldenizliler döneminde Arrân idarî açıdan Azerbaycan'ın hâkimiyetindeydi. Bu bölge Selçuklular ve Moğollar zamanında Türkleşince, eski etnik özelliğini ve Arran ismini kaybetti. Moğollar zamanında Arran yahut "Karabağ-ı Arran" isimleri kullanılır oldu. Moğollar Muğan'dan geçerek, Tebriz'den Arran'a, oradan da Gürcistan'a yöneldiler. Atabey Özbek, Gürcüleri Moğol zulmünden haberdar etmek için elçisi aracılıyla Gürcü Kralı IV. Georgi Laş'a mektup gönderdi. Mektupta şöyle diyordu: "Artık bizler bu günden itibaren birbirimize yardım etmeliyiz." Lakin Gürcü padişahı bu çağrışı dinlemedi. 1221 yılında Moğollar önce Tiflis yakınındaki 10 binlik Gürcü ordusunu katlederek, Arran ve Gürcistan topraklarında katliam gerçekleştirir. Moğolların artan bu tehlikesi karşısında, Gürcü padişahı Azerbaycan Atabeyleri ile ittifak kurmak mecburiyetinde kalmıştı. Bölge daha sonra Hârizmşahlar ve İlhanlılar tarafından zaptedildi.

Hârizmşahlar döneminde Arrân'a "Türkmen yığınağı" (Muhteşedü't-Türkmân) denilirdi. Arrân, Ögedey zamanında Melik Sadreddin tarafından yönetildi. Hasan-ı Büzürg'ün kardeşi Eşref 1344'te Arrân ile Azerbaycan'ı nüfuz sahasına dâhil etti. Timur Arrân'ı ele geçirince Arran'da (özellikle önemli merkezlerinden olan Beylakan'da) bazı imar faaliyetlerinde bulundu ve Aras nehrinden kanallarla şehre su getirtti; bölgenin idaresini de Mirza Ömer'e verdi.²⁰

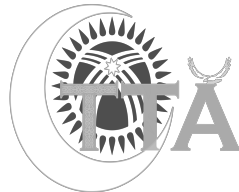
1403'de Gürcistan'a gelen Timur, burada fetihlerde bulunarak kışlamak üzere Karabağ'a giderken, Beylekan'a geldiği vakit, epeydir harap bir halde bulunan Beylekan'ın imarını ve Aras nehrinden buraya bir kanal açılmasını buyurdu.²¹ Timur buradan Karabağ bölgesine geldi. Kışı Karabağ'da geçiren Timur, 1404'de Semerkand'a gitmek üzere Karabağ'dan hareket ile Aras nehrini geçip, Nehr-i Barlas köylerinden Nimetabad civarına geldi.

Safevi Devletinin kurulduğu yıllarda Şah İsmail (1501-1524) Anadolu'da bulunan Şamla, Ramla, Tekeli, Bayburtlu, Karadağlı ve Avşar gibi Türk boylarını ele geçirerek Arran ile Şirvan'ın bir kısmını kendi idaresine aldı.Özetle, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan tarihi Dağlık Karabağ dâhil Albanya/Arran/Aran bölgesini tüm dünya tarihçileri ve coğrafyacıları her zaman Azerbaycan sınırları içinde göstermişlerdir. Zaten geçmişten günümüze kadar Arran ve Şirvan taraflarında yaşayan Türkler'e Azerbaycan Türklerindeniliyor.

İran-Rus savaşlarının (1804-1813) ardından yapılan Gülistan Antlaşması ile Karabağ Ruslar'a bırakıldı ve 1822'de çarın fermanıyla hanlık lağvedildi. Azerbaycan'ı 1828'den beri Türkmençay antlaşmasıyla Güney ve Kuzey olmak üzere ikiye ayıran sınır ise Aras nehri olacaktı. 1555 Amasya antlaşmasıyla Osmanlı terkinde olan Karabağ 1735 Gence antlaşmasıyla Safeviler'e, 1828 Türkmençay antlaşmasıyla yine Çarlık Rusya'sına bağlanır. Daha sonra 1868'e kadar

²⁰Ziya M. Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, Bakı 1985, s. 112-113; Özeydin, "Arran", s. 395.

²¹İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara 1995, s.47-61.

Bakü vilâyetine bağlı bulunan Karabağ, Gence vilâyeti teşkil edilince buraya bağlandı. Rusya'da çarlık rejimine karşı meydana gelen isyanlar sırasında 1905'te Karabağ'da Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında çatışmalar çıktı.²² Bu çatışmaların ve akabinde birçok sorunun ana kaynağı hiç kuşkusuz Çar, Sovyet ve günümüz Rus yönetimi olduğu görülecektir. Şöyle ki Rus yönetimi daha çok ticari kaygılar ve bölgenin jeostratejik konumu nedeniyle ister Kafkas'ta isterse de Karabağ'da sürekli nüfus dengeleriyle oynadı. Oluşturulan yapay sınırlarla Ruslar ve Ermeniler, Türklere komşu oldu. Böylece bölgede Türklerin yanında Hıristiyan unsurlar da yer aldı. 1914-1919 yıllarında Rusya'ya esir düşen ve daha sonra geri dönen Osmanlı neferi T. İybar kendi anılarında bu gerçeği dile getirirken, "*Artık coğrafyanın jeopolitik, jeostratejik ve sosyal-ekonomik durumu Türk ve Rus milletlerini yan yana yaşamağa mecbur kılmıştır*"²³ demektedir.

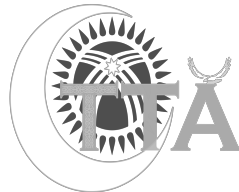
2. Berde'nin Adiva Tarihi Coğrafyasına Dair

Bir zamanlar Kafkasya'nın en büyük yerleşim merkezi ve Arran'ın başkenti olan Berde, şimdi Terter nehri suyunun Kura nehri ile kavuştuğu yerden 20 km mesafede yer alan, başkent Bakü'ye 319 km uzaklıkta olan, Yevlah, Laçın ve Nahçıvan karayolu üzerinde yeşilliği ile bilinen bir şehirdir. Terter nehrinin sahilinde, Karabağ düzünün merkezinde yer almaktadır. Ortaçağ Azerbaycan şehirleri içerisinde siyasi, ekonomik ve kültürel yönden gelişen, özellikle V. yüzyılda yıldızı parlamaya başlayan Berde, kısa zamanda Arran'ın ve dünyanın uğrak yeri olmuştur. Şehir, ta o zamanlardan günümüze kadar zengin yer üstü ve yer altı kaynakları, saf havası, bereketli toprağı, bol suyu, çeşitli meyveleri ve mis kokulu çiçekleri ile bir gülistanı andırır.

Berde toprağı hem Azerbaycan'ın hem de doğunun en eski yaşam merkezlerinden biridir. Berde'nin tarih sahnesine çıkışı hakkında bazı tarihçiler V-VI. yüzyıla, bazıları da M.Ö. Makedonyalı İskender

²² A. Zeki Velidi Togan, "Arran", *İA.*, c. I. İstanbul 1979, s. 595-596; *Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası(ASE)*, "Qarabağ", c. 3, Bakı 1979, s. 45-47.

²³ Tahsin İybar, *Sibirya'dan Serendib'e*, Ulus Basımevi, Ankara 1950, s. 6.

dönemine haiz olduğuna dair görüş beyan etmişlerdir.²⁴ Tarihçiler Berde'nin adı hakkında henüz ortak bir fikir belirtmemişlerdir. Berde'nin en eski ismi "Hârum" olmuştur. En çok Ermeni tarihçileri, Ermenileştirmek amacıyla ismini değiştirerek "Porta" koymuşlardır. Yörenin ismi değişik kaynaklarda şöyle geçer: Türkiye Türkçesi ile "Berda", Azerbaycan Türkçesi ile "Berde", Arapça "Berza'a", farsça ise "Berdah" denmiştir.²⁵ Bunun dışında bazı kaynaklarda zaman-zaman "Portar", "Baruka" isimleri de geçmektedir. Nizami Gencevi'nin eserlerinde Berde'nin antik devrinden bahsederken adının "Harum" olduğundan bahsetmektedir. Nitekim şair "İskendernâme" eserinde şöyle diyor:²⁶

Harum adlanırdı bu yurt her yerde,

Şimdiyse adına derler Berde.

Bir zamanlar Romalıların dinlenmek amacıyla geldikleri Berde, kanaatimizce yerli halk tarafından "Romalıların ilgi duyduğu ve dinlendiği yer" olduğu için, "Errum" denmiş.²⁷ "Errum" sözü eski Türk dilinde "erkek", "adam" anlamında kullanılmıştır. Yani "Errum" "Rumlu erkek" veya "Rumlu adam" manasında açıklanabilir. Günümüzde Mil bölgesinin bir hissesi "Harami", "Harram", "Errum" düzenliği adlanır. Hiç kuşkusuz bunlar arasında her bakımdan bir benzerlik söz konusu.

Berde Fars dilinde "Berdah" ("Kul esiri") olarak ifade edilmektedir. Yani esirlerin alınıp satıldığı pazar anlamındadır. Alban tarihçisi Moses Kalankatlı (Rus kaynaklarında Kalankatuyski) eserlerinde, "İran şahı Firuz'un emri ile şimdiki Portev (Berdah) adlanan büyük Firutabeal şehrini yaptı" diye belirtiyor.²⁸ Bir diğer kaynakta, Berde ili Kafkas

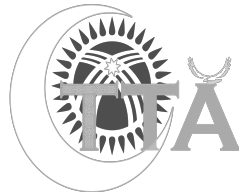
²⁴ Xasay, Mehdizade, *Berde*, Bakı 1987, s. 3-5; V.V. Barthold, "Berza'a", *İA*. c. 2, İstanbul 1979, s. 565.

²⁵ Kalankatuyski, *Alban Tarihi*, s.110; M. H. Şerifli, "Berde", *Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası (ASE)*, c. 3, Bakı 1978, s. 145-146.

²⁶ Nizami Gencevi, *Xemse-Hamse-İskendernâme (Şerefnâme)*, Bakı1982, s. 204.

²⁷ A. Ş. Haqverdiyev, *Orta Esr Berde Şehri*, Bakı 1991, s. 12-13.

²⁸ Kalankatuyski, *Alban Tarihi*, s. 110-111.

Albanya'sının hükümdarı Vacen'in (Ölüm tarihi h. 462) devrinde Sâsaniler sülalesinin Hükümdarı Firuz Şah'ın (459-484) emri ile yapılmıştır. Bu iki bilgi aynı zamanda birbirini doğrulamaktadır. V.M. Sisoyev'e göre: "*Berde adının Fars sözleri ile ilgili olduğu*" ortaya çıkmaktadır.²⁹ Hâlbuki bu söz bazı kaynaklarda Arap devrinin ürünüdür. Farslardan çok önce Araplar burayı "Partov" adlandırmışlardır.³⁰ Arap tarihçisi Belazuri (IX. yüzyıl), Berde'nin Sasani hükümdarı I. Kubad'ın (488-531), İran tarihçisi Hamidullah Kazvini (XIV. yüzyıl) Makedonyalı İskender'in (M.Ö.336) devrinde meydana geldiğini söyler.³¹ Tarihçi Dorn ise: "*Brosset'in 1869'da Sankt-Petersburg'da yayınladığı esere istinaden şehrin miladi tarihi 500. yılda bina edildiğini*" yazar. Ünlü Rus tarihçi ve doğu bilimcisi Fren (1782-1851) eserlerinde şöyle belirtiyor: "*Şehrin adı çeşitli şekillerde yazılı ve söylene gelmiştir. Bunu hem "Berde" hem de "Berza'a" gibi telaffuz edebiliriz.*" İhtimal ki Fren, bu fikri Yakut Hemevi'nin b. El-Berdi'nin eserinden istinat ederek söylemiştir. O'na göre, "*Berde Ptolomey'in (takriben, h. 87-165) eserindeki "Berza" şehridir.*"³²

Berde'nin eski ve ortaçağ tarihi hakkında ilmi araştırma yapanlardan birisi olan V.A. Pahomov eserlerinde: "*Berde sözü eski çağlara kadar uzanmaktadır. Çağdaş dönem Kafkas dilleri ailesinin hiçbirine dâhil değildir*" diyor. Öte yandan Gürcülerin "Kartli" salnamesinde ise Berde'nin adı Arap kumandanı Buğan'ın VIII. yüzyıldaki bu araziye hücumları ile alakadar olarak belirtiliyor.³³ Ünlü şair Mevlevi eski Berde'nin şairi Senaniyan'ın (Muhtemelen Ermeni asıllıdır) yazdığı iki mısradan oluşan şiirini kendi eserlerinde belirterek, Berde ilinin aslında "Berde" olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Mevlevi şöyle diyor şiirinde:

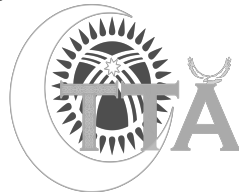
²⁹ A. B. Nuriyev, A. H. Babayev, *Berde Şehrinin Tarixi Arkeoloji Oçerki*, Bakı 2001, s. 15.

³⁰ V. M. Sisoyev, *Berda, İzvestie Azerbaydjanskogo Arkeologičeskogo Komuteta, Vıposk 2*, Bakı 1925, s. 56.

³¹ Mehdizade, *Berde*, s. 3; Şerifli, "Berde", s. 146.

³² Haqverdiyev, *Orta Esr Berde Şeheri*, s. 12-13.

³³ Nuriyev, Babayev, *Berde Şehrinin Tarixi Arkeoloji Oçerki*, s. 14-15.

Buşneni pend öz hâkimi Berdeyi,

Ser hemin cah meh ki, Bade hurdeyi.

Yani şunasihati Berde hâkiminden işit. Badeni (içkiyi) nerde içtiysen kafanı da oraya koy yat-uyu.³⁴ Arap tarihçisi Ebülsehl: *“İran hükümdarı Ermenistan’ı işgal ederek, hükümdar hanedanını ortadan kaldırdıktan sonra İran hükümetine boyun eğmeyenleri esir etmiştir. Berde’nin yerinde yaptırılan esirler karargâhına göndermiştir. Ona göre buraya o zamandan beri Berde diyorlar.”* Bir başka Arap tarihçisi Hilal b. Mehin şöyle yazıyor: *“Berde, Azerbaycan’ın merkezidir. Bu şehir çok sonralar genişleyerek, ülkeninkültür merkezi olmuştur”*.³⁵ Anlaşıldığı gibi tarihçi sürekli “merkez” kavramına vurgu yaparak, üzerinde durmuştur. Nitekim 951 yılına kadar Berde Arran’ın merkezi olmuştur. 951 yılından sonra Arran ülkesinin merkezi Gence’ye devredilmiştir. Ortaçağ Gürcü kaynaklarında Berde sözü şahıs adı ile (Bardos) zikredilmiştir. Şöyle ki, Tarmagos ülkesini 8 oğlu arasında bölüştürmüş, Kura nehrinden güneye Araz nehrinin Kura ile birleştiği yere kadar olan araziyi oğlu Bardos’a vermiş. O, kendi adı ile Bardos şehrini inşa etmiştir.

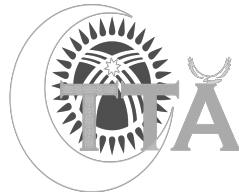
A. Ahundov, Berde sözünün etimolojisi üzerinde durarak, onun eski Türk dilinde “Bart” sözünden alındığını ileri sürmüştür. O, şöyle yazıyor: *“Berde sözünün menşei bakımından eski Türk dillerine mensup abidelerin dilinde “kab”, “piyale” (fincan), “küze” (saksı kap) manalarında işleyen “Bart” sözüdür. Azerbaycan’a gelen Türkler eski Herum şehrini piyalelerle, saksı kaplarla ve küzelerle zengin olduğunu görünce, onu “piyaleli”, “kuzeli” manasını bildiren Berde sözü ile isimlendirmiştir”*.³⁶ Nitekim eski çağlardan beri Berde’de çömlükçiliğin gelişmiş olması bununla ilintili olsa gerek.

Son tarihi araştırmalarda Berde adının “Saklar” ile ilgili olduğu belirtilmiştir. Saklar M.Ö. VIII. yüzyılın sonu VII. yüzyılın evvelerinde

³⁴ M. Seid, *Ordubâdi, Nizami Dövrü ve Heyatı; Nizami Alamnaxı*, 1. Kitap, Bakı 1940, s. 112.

³⁵ Ordubâdi, *Nizami Dövrü ...*, s. 112-114.

³⁶ A. Axundov, *Torpağın Köksünde Tarixin İzleri*, Bakı 1983, s. 99-100.

Azerbaycan'a gelerek, Berde arazisinde meskûnlaşarak, Kura ve Aras nehirleri arasındaki bölgede kendi hâkimiyetlerini kurarlar. Onlarla ilgili günümüzde Şeki, Arsak ve Zakatak gibi adlar kalmıştır. Çin kaynaklarında Hun ve Saka tayfalarının birbiriyle birçok yönden yakın olduğu gösterilmiştir. Çin yazılı kitabelerinde "Xyun-Hiung-nu" gibi gösterilen Hunlar M.Ö.'ki Sak Tayfaları'nın en güçlü kollarından birini teşkil etmiştir. Onların terkinde olan tayfalardan biri de "Berdorlar" idi. Tüm bunlardan yola çıkarak, Berde ilinin adı M.Ö. Sak Tayfası'nın terkinde Azerbaycan arazisine gelen "Berdor" tayfasının adından alınmış ve sonralar değişiklik yapılarak Berde adlandırılmıştır.³⁷ Öte yandan Kitab-i Dede Korkut destanında da Berde'den bahsedilmektedir.

"Herum", "Haram", "Errum", "Partov", "Bardos", "Berder", "Baruka", "Firut-Gabad", "Firuzabad", "Berdah", "Beride", "Berze", "Berza'a" ve "Berde" gibi isimler, çeşitli devirlerde değişikliklere maruz kalsa da günümüzde ilkin Berde ismini koruyabilmiştir.³⁸ VI. yüzyılda Berde ve Derbend, Azerbaycan'dan Kuzey Kafkasya ticaret yolu üzerinde ürünlerin depolanma noktası, çeşitli maden ürünlerinin merkezi olmuştur. Derbend aynı zamanda Hazar denizinin bölgeye hizmet eden bir limandır. Burası ticaret kervanlarının uğrak yeriydi.³⁹ Bu konumu X. yüzyıla kadar devam ediyor. İbn El-Havkal şöyle diyor: "X. yüzyıla kadar Berde Arran ülkesinin başkentiydi. Bu ülkeye o zaman Azerbaycan'ın Kura ve Aras nehirleri arasında yerleşen vilayetler dâhil edilmiştir".⁴⁰

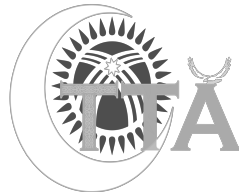
El Mukaddesi (X. yüzyıl) Arran arazisinin Taif, yani yeryüzünün cenneti gibi tasvir ederek şöyle yazıyor: "Bu yerler Taif'in bir hissesi olup, adeta behište (cennete) benziyor. İslâm mücahitlerinin uğrak

³⁷ Haqverdiyev, ,Orta Esr Berde Şeheri, s. 16.

³⁸ Nuriyev, Babayev, Berde Şehrinin Tarixi Arkeoloji Oçerki, s. 13.

³⁹ El-İstahri, Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed el-Farisi, el Mesalik ve'l-Memalik, Neşr. M. Cabir, Kahire 1961, s. 108, 109; Togan, "Azerbaycan", s. 94.

⁴⁰ İbn Havkal, Ebu'l Kasım ..., s. 286-290, Z. M. Bünyadov, Azerbaycan VII-IX. Esirlerde, Bakı 1983, s. 150-151.

yeridir. Ticaret için son derece uygundur. Çok eski şehirdir. Köyleri, bol sulu nehirleri, güzel insanları, ilginç özellikleri ve tatlı meyveleri vardır".⁴¹

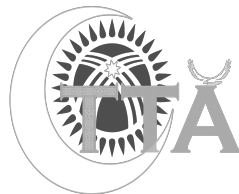
Antik ve orta çağlarda Azerbaycan'ın ekonomik ve sosyal yönden gelişmesi, burada sanatkârlık ve ticaret merkezlerinin bulunduğu şehirlerin meydana çıkması için her türlü imkân yaratılmıştır. Yunan Coğrafyacı Ptolomey (II. yüzyıl) kendisinin "Coğrafi Talimnâme" adlı eserinde Albanya'da (Arran) 29 şehir ve yaşam merkezinin bulunduğunu ve onların bulunduğu noktaları göstermiştir. Araştırmacı Plinin'in Kabala (Gebele), Strabon'un Uti vilayetinde yerleşen Aynian ve Anariaka şehirleri konusunda verdiği bilgiler son derece ilginçtir. Ortaçağ tarih kaynaklarında, Tebriz, Şamahı, Gence, Şeki, Berde, Beylekan, Erdebil, Derbend, Kazak ve Marağa gibi şehirler hakkında orijinal bilgilere rastlıyoruz. Bunların içerisinde Berde, jeopolitik ve jeostratejik önemi nedeniyle bambaşka özelliğe haizdir. Arap tarihçilerinden Muhammed b. Musa El-Havarizmi (IX. yüzyıl) "yerin resimleri" adlı eserinde Berde'ni altıncı iklime ait olduğunu ve onun 73° 0' en, 48° 0' uzunluk ölçüsü hududunda yerleştiğini göstermiştir. Ahmet b. Muhammed El-Fergani (IX. yüzyıl) Berde'nin beşinci iklimde, uzay bilimcisi El-Bettani (825-929) ise, 84° 0' en, 42° 0' uzunluk dairesinde yerleştiğini ileri sürmüştür.⁴² Buradan öyle anlaşılmaktadır ki, Arap âlimleri Berde'nin yalnız koordinatlarını ve hangi iklimde yerleştiğini göstermekle yetinmişlerdir.

Oysa XI. yüzyıl Arap müelliflerinin Berde hakkında verdiği bilgiler daha geniş ve aydınlatıcıdır. Bu konuda El-Biruni şöyle yazıyor: "Berde beşinci iklime ait olup, Kura ve Aras nehirleri arasında 63° 31' uzunluk, 43° 32' en dairesinde bulunuyor ve Arran'ın payitahtıdır. Fars tarihçisi Hamidullah Kazvini, Berde'nin 83° uzunluk, 40° 20' en dairesinde,⁴³ El-

⁴¹ Naile M. Velixanlı, *IX-XII. Esir Ereb Coğrafyaşünaş Seyyahları Azerbaycan Haqqında*, Bakı 1974, s. 130-132.

⁴² Haqverdiyev, *Orta Esr Berde Şeheri*, s. 8-9.

⁴³ Hamidullah Kazvini, *Nüzhat al-Kulûb*, çev. Z. M. Bünyadov, Bakı 1983, s. 53-54.

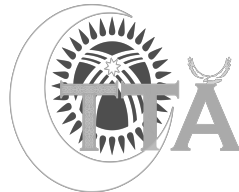

Bakuvi ise şehrin 83° 05' uzunluk, 30° 40' en dairesinde bulunduğunu göstermiştir. Şehrin enlem ve boylamının birçok tarihçi ve bilimciler tarafından farklı şekillerde gösterilmesi o zamanın, ölçme cihazlarının eksikliğinden ve teknolojik aletlerin gelişmemesinden kaynaklanıyor.

İstahri'ye göre şehrin genişliği ve uzunluğu bir fersah idi. Irak ile Horasan arasında, Rey ve İsfahan müstesna, bundan büyük şehir yoktu. Şehrin civarında pekçok meyve bahçeleri vardı. Buradan Hüzistan ve Fars eyaletlerine ipek ihraç edilirdi. İbn El-Esir'in, buranın 943-944'de Ruslar tarafından yağma edildiğine dair olan kaydı meşhurdur. Aynı vakıyı Alban tarihçi M. Kalankatuyski (X. yüzyıl) de eserlerinde zikreder.⁴⁴ Rus güçleri şehri ellerine geçirdikten 6 ay sonra, ordularında meydana gelen taun hastalığı yüzünden şehirden çekilmeye mecbur olmuşlardır. Bu darbeden sonra Berde, anlaşıldığına göre bir daha kendini toparlayamamıştır. Yüzyıllar boyunca Arran'ın başkenti olan Berde, 951'den sonra yerini Gence vilayetine devretmiştir. Fakat Berde siyasi önemini tedricen kaybetse bile, uzun yıllar mühim bir ticaret ve sanat merkezi olarak kalmıştır.

İbn. Havkal Berde'nin bu acı akıbetini, "*hükümdarların adaletsizliği ile delilerin divanece kararlarına*" atfeder. O yıllarda Berde'de 100 binden fazla ahali yaşıyordu. Nüfusun çoğu Müslüman idi. Geri kalan kısım ise Gürcü ve Ermenilerden oluşmaktaydı. Kullandıkları alfabe ise 52 harften oluşuyordu. (Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri müşterek alfabe ve dili kullanıyorlardı) Şöyle ki nüfusun çoğunluğunu Müslüman oluşturduğuna göre her türlü yetki Türklerin elindeydi. Daha çok Müslüman mimarisi ve gelenekleri dikkati çekiyordu. Cuma namazı kılınan cami ile hazine ve vali sarayı şehrin içinde, çarşılar ise şehrin civarında idi. Bab el-Akrad denilen yerde pazar günleri kurulan çarşı bilhassa çok kalabalık olurdu. Binaların çoğu tuğladan, büyük caminin sütunları kısmen aynı malzemedan kısmen de ağaçtan inşa edilmişti. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarla bu ve buna benzer

⁴⁴Bkz: El-İstahri, Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed el-Farisi, *el Mesalik ve'l-Memalik*, Neşr. M. Cabir, Kahire 1961; Kalankatuyski, *Alban Tarihi*, s. 145-146, 309-310.

tarihi bulgulara rastlanmıştır. Şöyle ki Berde ve onun etrafında M.Ö. de yaşayış yerlerinin varlığı ileri sürülmüştür. Fakat yazılı kaynaklarda yer almadığı da bir gerçektir. Tarihçiler bu nedenle Berde'ye "Ülkenin Bağdat'ı", "Arran'ın Anası" demişlerdir.

3. Tarihi Ticaret Yollarındaki Berde'nin Konumu

VI. yüzyılda Berde ve civarı (özellikle Derbend) Azerbaycan'dan Kuzey Kafkasya'ya doğru uzanan ipek yolu ticareti üstünde ticari malların depolandığı yer konumunda idi. Arran ülkesine ise o zamanlar Azerbaycan'ın Kura ve Aras nehirleri arasında, hatta bu nehirlerin orta ve aşağı mecralarında yerleşen vilayetler dâhil idi. Karayolu ticareti dışında, Kura ve Aras nehirleri aracılığıyla da ticaret yolları mevcut idi.

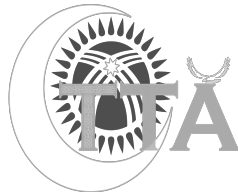
Bu ticaret yollarının Arran arazisinden geçmesi, Berde'ye batının ve doğunun birçok ülkesi ile ticari ilişkiler sağlamasına yardımcı oluyordu. Hilafet tarihinde büyük rolü olan Berde, Arapların Kafkasya'daki faaliyetleri zamanı da tüm ticaret yollarının, özellikle transit ticaretinin merkezi konumundaydı.⁴⁵ Bu yollardan en önemlisi Hindistan ile Karadeniz'i, diğeri ön Asya ile Kuzey Kafkasya'yı birbirine bağlıyordu. Hindistan malları Hirkan (Hazar) denizi ile Arran'a, buradan ise Kür nehri ve karayolu ile Karadeniz ülkelerine ulaştırılıyordu.

Arran'ın başkenti Berde olunca, V-VI. yüzyıllarda en önemli ticaret merkezi olan Divin özelliğini yitirir. Bunun da esas nedenlerinden biri ticaret yollarının değişmesidir. Ermeni tarihçisi şöyle der: *"Azerbaycan'da ticaretin gelişmesi ve canlanması Hazarlar ve Slavyanlar ile olan ticari ilişkilerinin güçlü olduğundan dolayıdır."* Azerbaycanlı tarihçi Z.Bünyadov'a göre ise: *"Azerbaycan şehirleri Arapların hükümranlığı devrinde ticari yönden gelişmiştir."* Sâsaniler ve Arapların hâkimiyeti döneminde Azerbaycan uluslararası ticarete mühim yere sahipti.⁴⁶

VII-IX. asırlarda Berde, ticari önemini hızla devam ettirmiştir. Arap Hilafetinin birçok şehirlerini, özellikle Bağdat'ı birleştiren ticaret yolları

⁴⁵ Bünyadov, s. 151-152.

⁴⁶ Haqveridiev, s. 6-7-89-90.

Berde'den geçiyordu. Civar bölgelerin ticari konumu Berde'den sorulurdu.⁴⁷Şehirlerde alış-satış mübadilleri pazarlarda gerçekleştiriliyordu. Ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesi nice-nice büyük pazarların açılmasına ve genişlemesine neden oluyordu. Ortaçağ Azerbaycan'da irili ufaklı binlerce pazar vardı. Hatta Berde ve civar illerde talep fazlalığı nedeniyle köylerde bile pazarlar kurulurdu. Bu durum Azerbaycan'da sanatkârlığın gelişmesine ve sanat ürünlerinin satılmasına da en büyük etken teşkil ediyordu.

IX-X. asırlarda Berde pazarları, Azerbaycan, Kafkasya ve hatta dünyada ortak pazar seviyesine kadar yükselmiştir. El-İstahri, İbn. Havkal, El-Mükaddesi ve El-Fakih, bu pazarlar hakkında eserlerinde geniş tasvirnâmeler vermişlerdir. El-İstahri, "Bab el-Ekred", "el-Kurkiy", "Gülsure" adlı pazarlardan bahsetmektedir.⁴⁸Etraf şehirlerden ticareti ve şehri canlandırmak için buradan tüccar transferi gerçekleştiriliyordu. Bazı tüccarlar buldukları yerde piyasayı elde tutmak, ağırlığını koymak ve daha da zenginleşmek için dinini değiştirerek Müslümanlığı kabul ediyorlardı. Bunlar arasında Slavyan, Bulgar ve Hazar tacirleri yer almaktaydı. Bu tüccarlar da devlete yüksek vergiler verirdi. Genişleyen ticaret, ülke ekonomisine ve devlet bütçesine büyük gelir getirdi.⁴⁹

3. 1. Berde-Bağdat Ticaret Yolu

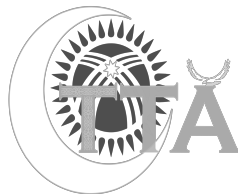
VII-X. asırlarda Berde artık ticari yönden dünyanın dev şehirleri ile yarışiyordu. Arabistan'ı Bağdat'a bağlayan ticaret yolu Berde'den geçiyordu.⁵⁰Arap coğrafyacılarından Ebu İshak İbrahim İbni Muhammed El-Farisi, El-İstahri, bütün Kafkasya şehirlerini Bağdat'a bağlayan ve bunlardan başka kendi aralarında bulunan, başlıca kervan yollarını ayrıntılarıyla zikreder. Bu ulaşım yolları manzumesinin merkezini, Berde şehri teşkil etmekteydi. Yazar, burasını, tahıl ve meyvesi bol, büyük bir şehir halinde tasvir etmektedir. Ona göre,

⁴⁷Quliyev, Ezizov, *Azerbaycan Tarixi*, s. 29-30.

⁴⁸ Haqverdiyev, *Orta Esr Berde Şeheri*, s. 89-94.

⁴⁹ Bünyadov, s. 158.

⁵⁰Mehdizade, *Berde*, s. 4-5.

bütün Kafkasya'da, Berde kadar büyük ve zengin bir şehir mevcut olmamıştır. Berde ile yalnız Rey, İsfahan ve Erdebil kıyas edilebilirdi. Böylece Kuzey ticaret yolu Bağdat'ta başlayarak, Zencan ve Erdebil'i geçerek, Kafkasya aracılığıyla Hazarlara, Bulgarlara ve Burtaslara doğru uzanıyordu. Bağdat'tan Berde'ye gelen yol, Güney Azerbaycan'da bulunan Erdebil yöresinden geçirdi. Erdebil'den sonra bu yol biri Tiflis'e, diğeri de Arap yazarlarının Bab'ül-Ebvab dedikleri Derbend'e olmak üzere ikiye ayrılır. Derbent'ten itibaren de, Semender (Kuzey Azerbaycan'ın bugünkü Kazak ili) yoluyla Hazar İmparatorluğunun Volga boyundaki başkenti olan İdil şehrine kadar uzanırdı.⁵¹

3.2. Berde-Tebriz-Erdebil Ticaret Yolu

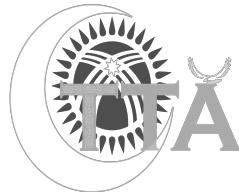
Ruslar tarafından tahrip edilen başşehir Berde önemini kaybetmeye başladı ve Erdebil-Berde ticaret yolu üzerindeki Beylekan Arrân'ın merkezi oldu. Bir müddet sonra Tebriz'de hüküm süren Ravvâdî ailesi burada kontrolü ele geçirdi. Bölge X. yüzyılda Şeddâdîler'in (951-1075) eline geçti ve XI. yüzyılın başlarına kadar onların hâkimiyetinde kaldı. Şeddâdîler 970'ten itibaren Arrân'ın mahallî hâkimlerini sıkıştırmaya başlayınca onlar Ravvâdîler'le akrabalık kurarak durumlarını korumaya çalıştılsa da bir süre sonra bölge tamamen Şeddâdîler'in nüfuzu altına girdi.⁵²

Güney Azerbaycan'da Erdebil merkez konumunda iken Kuzey Azerbaycan'da bu nokta Berde yöresiydi.⁵³ Berde'de başlayan bu yol, Beylekan, Varasan, Berzend, Bezz, Eher ve Hudaferin köprüsünden Erdebil'e doğru uzanarak son buluyordu. Bu yol, diğer yollara göre kısa olup, rahatlık açısından da cazip idi. Ülkenin kuzey ve güneyini birbirine bağlayan bu yol, diğer yollara göre daha kısa ve rahat olması nedeniyle

⁵¹ Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi, Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 1978, s. 32; El-İstahri, Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed el-Farisi, *el Mesalik ve'l-Memalik*, Neşr. M. Cabir, Kahire 1961, s. 108, 109.

⁵² Özeydin, "Arran", s. 395.

⁵³ Bünyadov, s. 158-159.

oldukça cazipti. Bu nedenle Bağdat kervanları tarafından tercih ediliyordu.

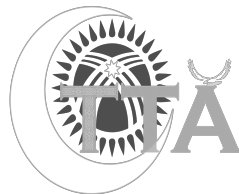
Özellikle Arap tarihçileri Berde ile Erdebil'i birleştiren ticaret yolu ve mesafelerine ilişkin geniş bilgiler vermektedir. El-İstahri bu konuda şöyle der: *"Berde Yunan'a 7 fersah⁵⁴, Yunan'dan Beylekan'a 7 fersah, Beylekan'dan Varasan'a 7 fersah, Varasan'dan Belheb'e 7 fersah, Belheb'den Berzend'e 7 fersah, Berzend'den Erdebil'e 15 fersaktır".* Mukaddesi'ye göre: *"Berde'den Berzend'e bir konak mesafe vardır. Yunan'dan Beylekan'a 1 konak, Varasan'a 1 konak, Belheb'e 1 konak, Berzend'e 1 konak ve son olarak Erdebil'e 2 konak mesafedir".* Kudama'nın verdiği bilgilere göre: *"Erdebil'den Han Babek'e 8 fersah, Han Babek'ten Berzend'e 6 fersah, Berzend'den Belheb'e 12 fersah, oradan Varasand'a 3 fersah, Beylekan'a 7 fersah, Beylekan'dan Yunan'a 3 fersah ve sonra Berde'ye 3 fersah'tır".* İdrisi'nin verdiği bilgilere göre ise: *"Berde'den Babun'a 21 mil, Varasan'a 21 mil, Erdebil'e 45 mil'dir".⁵⁵*

3.3. Berde-Tebriz-Kirman-Sultaniye Ticaret Yolu

Tebriz-Kirman-Sultaniye kervan yolu Hindistan ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunmaktadır. Tebriz'den başlayan bu yol, Yezd üzerinden Kirman vilayetine ulaşmaktadır. Kirman'da ikiye ayrılan bu yoldan Hindistan'a ulaşmak için ticaret yollarının kesiştiği noktada Fars körfezindeki gemilerle Hindistan'a ulaşırlardı. Fars körfezinden aynı zamanda Bağdat-Basra-Tebriz ve Şiraz'a da ulaşılabilirdi. Öte yandan bir diğer liman olan İskenderun limanından da Sivas,

⁵⁴ Fersah: Yaklaşık 5-7 kilometrelik uzaklık-uzunluk ölçüsü, çok uzun mesafe, kat-kat demektir. Eskiden bu ölçü arazinin durumuna göre değişirdi. Ayrıca bir Arap fersahı 5.76 km ve bir Fars fersahı ise 6.23 kilometredir. Bu durumda yukarıdaki bilgilerden yola çıkarsak 1 fersah 7 km olup takriben 49 km idi.

⁵⁵ Bu ve bu gibi mesafe ölçümleri o günün şartlarına göre yapıldığından günümüzde gerçeğe pek yakın değildir. Araplar bu mesafeleri binek hayvanlarının (deve-at gibi) yürüyüşü ile ölçmüşlerdir. Nitekim Araplar çölde yaşadıkları için Kafkas dağ yollarına alışık olmadıklarından kendi yollarında daha hızlı yürüyorlardı.

Erzurum'dan Malazgirt-Erciş-Hoy-Urmiye ve Merend üzerinden Tebriz'e ulaşmaktaydı. Buradan da ta Orta Asya'ya doğru geçiş sağlanmaktaydı. Bir diğer güzergâh ise Sultaniye'den başlayan Sultaniye-Erdebil-Tiflis-Bakü ticaret yoluydu ki Zencan-Halhal üzerinden Erdebil'e ulaşmaktaydı. Bu güzergâhta ikiye ayrılan yolun birinci kolu, Bacırevan (Bezirgan), Pilsuvar (Bilesuvar) ve Mahmudabad üzerinden Bakü'ye ulaşırken, ikinci yol Bacırevan, Bazarcık, Berde ve Gence üzerinden Tiflis'e ulaşmaktaydı.⁵⁶ Kafkaslardan bugünkü İran'a at ihracatı da yapılıyordu. Yunanlı coğrafya bilgini Strabon'un rivayetine göre Ermeniye Bölgesinin Satrapı (vali) İran şahlarına yılda 20 bin at gönderiyordu.⁵⁷

3.4. Berde-Tiflis Ticaret Yolu

Kafkasya'nın en önemli ticaret yollarından biri de Berde-Tiflis yolu idi. Özellikle Orta Doğudan getirilen ticari malları, bu yol ile Gürcistan pazarına taşınmaktaydı. Bu yol üzerindeki Gence kavşağı çok önemli bir konuma sahipti.⁵⁸ Bu sebepten olsa gerek Berde kapısı günümüzde dahi varlığını devam ettirmektedir. Bu tarihi ticaret yolları hakkında Arap ve Fars yazarlar şu bilgileri vermektedir. El-İstahri'ye göre: "*Berde-Gence 9 fersah, Gence-Şemkir 10 fersah, Şemkir-Kandeman kalesi 21 fersah, Kandeman kalesi 10 fersah, kaleden Tiflis'e ise 12 fersahtır*". Mukaddesi ise şöyle yazıyor: "*Berde-Gence 1 konak, Gence-Şemkir 1 konak, Kandeman kalesi 1 konak, kaleden Tiflis'e ise 2 konak mesafe vardır*". El-Kudama'ya göre: "*Berde'den Şamhor'a 6 konak, Şamhor'dan Tiflis'e 10 konak mesafededir*." Arap gezgin Muhammed İdrisi'ye göre: "*Berde-Gence 27 mil, Gence-Şemkir 30 mil, Kandeman kalesi 30 mil, kaleden Tiflis'e ise 36 mil'dir*".⁵⁹

Önemli ticaret merkezlerinden biri de Berde şehir merkeziydi. Bu şehrin Kür kapıları denilen mahallinde birfersah murabbaında yer

⁵⁶ Mirze Bala Memmedzade, "Erdebil", *TDVİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 289-291; Şirin Beyani, *Tarih-i Al-i Celayir*, Tahran 1345, s. 165-166.

⁵⁷ Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2011, c. 1, s. 525.

⁵⁸ Haqverdiyev, *Orta Esr Berde Şeheri*, s. 96-97.

⁵⁹ Bünyadov, s. 160.

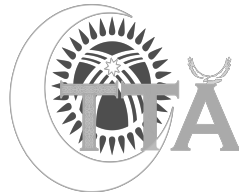

kaplayan büyük bir pazar yeriydi. Her hafta bu pazarda yapılan alışverişlere, Hilafetin en uzak yerlerinden, Hindistan'dan ve sair memleketlerden gelen tüccarlar katılırlardı. O zaman, Hilafetin sınır şehri teşkil eden Tiflis dahi ticarete önemli rol oynardı. Büyük Kafkasdağ silsilesinin ahalisiyle ve Daryal geçidi üzerinden daha kuzeydekilerle yapılan ticaret bu şehirde toplanmıştı. Karadeniz ve Azak denizlerinin limanları ise Bizans ile yapılan ticarete hizmet ederlerdi. İthalata gelince: Türkistan ve Irak yoluyla Hindistan'dan, muhtelif kökler, kokulu maddeler, çini eşya ve saire, Bizans'tan, ekseriya Kafkasya ham maddelerinden mamul ipekli kumaş getirilirdi. XII. yüzyılın ikinci yarısında Abhazya Kralı III. Davit Tiflis'i zapt ederek Müslüman hâkimleri ortadan kaldırdı ve Gürcistan ile Abhazya'yı kendi hâkimiyeti altında birleştirdi. Tiflis'in alınmasıyla Kafkasya'da Araphâkimiyetinin sona erdiğini kabul edebiliriz. Çünkü Kafkasya'nın İslam bölgelerindeki Araplar, yerli ahalile çoktan kaynaşmıştı. Araplar, X. asırdan itibaren çökmekte olan Hilafetten artık fiilen ayrılmışlardı. Tiflis emirlerinin Bağdat ile olan bağlılıkları bir bakıma yapmacık idi. III. Davit'in tahta oturmasıyla Kafkasya tarihinin yeni bir devresi, Gürcistan'ın ise altın devri başlıyordu. Bu devir, Kraliçe Tamara zamanı (XIII. asrın başları) en yüksek dereceye ulaşmıştı. Karadeniz'in güney ve kuzey sahillerinde Venedik ve Ceneviz ticaret heyetleri bu tarihte görünmeye başlıyor ve eski Yunan kolonilerinin geleneğini canlandırarak Kafkasya ticaretine yeni bir yön veriyorlardı.⁶⁰

3.5. Berde-Debil (Divin) Ticaret Yolu

Berde'ye doğru uzanan uluslararası ticaret yollarından olan Debil ticaret yolu ile Bizans ve Karadeniz ülkelerinden getirilen ticari mallar Uzak Doğu ve Orta Doğu ülkelerine taşınmıştır. Bu yol dağlık araziden geçtiği için güzergâh ve mesafesini kesin olarak bilmek mümkün değildir. Bu konuda daha çok yine ortaçağ Arap kaynaklar bilgi vermektedir. El-İstahri, Arapların Kafkasya yoluyla Bizans ile de ticaret yaptıklarını kaydetmektedir. Bütün küçük Asya tüccarları, Bizans'a

⁶⁰ Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s. 39-40; Bi, *Kafkas Tarihi*, c. 576-579.

gitmek üzere Trabzon'dan toplanırlardı. Trabzon yoluyla Kafkasya ve Güney ülkelerine Bizans ürünleri sevk olunurdu. Bu ürünler arasındaki kumaşların, Kafkasya ve Çin'den alınan ilkel maddelerden bulunduğu söylenmektedir. Hazar, Bulgar ve Kiev gibi Kuzey memleketlerinden, en eski zamanlarda olduğu gibi kürk, deri, bal ve mum getirirlerdi. Bu ihracat arasında, İslav esirleri önemli bir yer işgal ederdi.⁶¹

Mesafeler konusunda her ne kadar tam anlamıyla gerçeği yansıtmasa da İslam coğrafyacılarından Mukaddesi şöyle der: *“Berde'den Kalkatas'a 9 fersah, Matris'e 13 fersah, Davmis'e 12 fersah, Kil Kuy'a 16 fersah, Sisacan'a 16 fersah, Debil'e 16 fersahdır.”* Kudama'ya göre: *“Berde Debil'e 7 konak mesafededir.”* İdrisi'nin verdiği bilgiler ise şöyledir: *“Berde Kalkatas'a 27 mil, Berde-Mayris 39 mil, Berde-Sisacan 48 mil, oradan da Debil'e 48 mildir”*.⁶²

3.6. Berde-Derbend (Bab'ül-Ebvab) Ticaret Yolu

Bu yol, Derbend'den kuzeydeki ülkelere uzanıyordu. Slavyanlar, Bulgarlar, Burtaslar ve Hazarlar bu yol vasıtası ile yakın doğu ülkeleri ile ticari ilişkilerde bulunuyorlar. Kudama b. Cafer, Berde'den Derbend'e kadar olan mesafeyi 15 sikke (1 sikke takriben 20-25 km) olarak göstermiştir. El-İstahri ise Berde Derbend'e 90 fersah (takriben 630 km) mesafede olduğunu yazar.

Hemedan'ı (Farsça ismi Hegmetane, Yunanca ismi Ekbatana), Azerbaycan, Kafkasya ve Derbend'e bağlayan çeşitli yollar vardır. Tarihi kaynaklarda Farsların buraya “kapalı kapı, geçit, sınır karakolu” anlamlarına gelen Derbend adıyla andıkları, İslamiyet öncesi Arapların ise “kapı, kapılar veya karakol” anlamında el-Bab, el-Ebvab, daha sonraları “kapıların kapısı” anlamında Bab'ül-Ebvab ve yine “demir kapı” anlamında Bab'ül-Elhadid dedikleri kayıtlıdır. İslam seyyahları da bu yolları Ebvab şeklinde ifade etmiştir. Derbend bölgesi bütün bu

⁶¹ Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, s. 33, Bkz: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Klasik Çağı (1300-1600)*, çev. R. Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 130-145.

⁶² Mustafayev, *Ortaçağda Berde Tarihi*, s. 22.

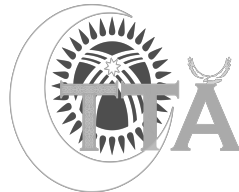

kapılara açılan bir merkez olduğundan, Bab'ül-Ebvab adını almıştır. Bunların en önemlisi de Rey'den başlayıp Derbend'de sona eren yoldur. Bab'ül-Ebvab adının, Arapların burayı fetihlerinden önce bölgeye yerleşmiş Türk kavimlerinin burası için kullandıkları demir kapı manasındaki "Temür Kapıg'dan" geldiği tahmin edilmektedir. Osmanlılar bu şehri Derbent ve Demirkapı adlarıyla anmışlardır. Kuruluşu ilk çağlara kadar inen şehrin ilk yerleşim merkezi, Calgan dağının denize bakan yamacında bulunan Derbend kalesidir.⁶³ Deli Petro, bu kaleyi işgal ederek buranın yerli halkı olan Lezgilerin Rus tüccarlarına saldırdığı bahanesiyle Derbend üzerine yürüdü ve fazla bir direnişle karşılaşmadan 1722'de şehri ele geçirdi. Çar Rusya'sının Kafkaslar'daki ticari güç mücadelesinin bir sonraki durağı ise Bakü ve Şirvan olacaktı.⁶⁴

Kudama: "*Berde Bab'ül-Ebvab'a 15 konak mesafededir*" diyor. El-İstahri'ye göre: "*Berde-Berdic 18 fersah, Berdic-Berzend-Şamahı 14 fersah, Şamahı-Şirvan 3 gün, Şirvan-Laçın'a 2 gün, Laçın-Samur köprüsü 12 fersah, Samur köprüsü-Bab'ül-Ebvab 20 fersah*". Bu yolun Terter nehrinin sol sahilinden başladığını söylemekte yarar vardır. Öte

⁶³Cahangir Zeynalıoğlu, *Mühteser Azerbaycan Tarixi*, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası, Bakı, 1992, İstanbul Neşri, 1924, s. 14, 16, 73; Velixanlı, *IX-XII. Esir Ereb*, s. 29-31.

⁶⁴Rusya'nın Şirvan'a ilerlemesi, İran'ın Kuzeybatısında Gilan eyaletinin yönetim merkezi, Hazar denizi kıyısında önemli bir ticaret ve turizm merkezi ve aynı zamanda İran'ın Avrupa'ya açılan kapısı konumunda olan Rest şehrini muhasara etmesi üzerine Osmanlı-Rusya ilişkileri yeniden gerildi. Babiâli'nin savaş ilan edeceği söylentileri dolaşmaya başladı. Bunun üzerine bir Osmanlı-Rus savaşını çıkarlarına ters gören Fransa araya girdi. Ve iki ülkenin 24 Haziran 1724'te İstanbul Antlaşmasını imzalanmasını sağladı. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti ile Rusya, bugünkü İran'ın bir kısım topraklarını aralarında taksim ettiler. Antlaşma, Rusya'nın Hazar denizi kıyılarına ulaşmasını sağladı. Böylece Rusya İran İpek Yolu ticaretinin Kuzey pazarını kontrolü altına aldı. Bkz: V. V. Barthold, "Şirvan", *İA*, c. 11, İstanbul 1988, s. 571-573; "Şirvan", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE)*, c. 10, Bakı 1987, s. 540; Mustafa Aydın, "Şirvan", *TDVİA*, c. 39, İstanbul 1988, s. 205-206.

yandan beşinci iklimden gösterilen Berde ilinin komşu Gence ili ile arasındaki mesafe yaklaşık 27 mil'dir. (50-60 km.).⁶⁵

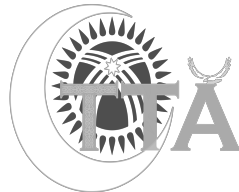
3.7.Berde-Hazar Denizi Ticaret Yolu

Çeşitli kaynaklarda Berde'nin Kura ve Aras nehirleri aracılığıyla Hazar denizine⁶⁶ açılarak ticaret gerçekleştirdiği yönünde bilgiler geçer. Bu yol ile Berde'nin limanı sayılan Mübareki köyünden başlayarak Kura nehri ile Hazar denizine oradan da deniz kıyısındaki ülkelerle ticaret yapılmaktaydı.⁶⁷ Öte yandan Arap kaynaklarından Hazar denizi vasıtası ile Berde'den Cürcan'a ipek kumaş taşındığı yönünde bilgiler edinmekteyiz. İslam dünyasında, Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaretinde önemli bir bağlantı haline gelen İdil Bulgarları, Harezmi ve Hazar denetimindeki İdil-Hazar yolları üzerinden kürk ve diğer kuzey,

⁶⁵Velixanlı, IX-XII. *Esir Ereb*, s. 146-147.

⁶⁶Hazar denizinde değindiğimizde Türk tarihinin Hazar'dan geçtiğini söylemekte fayda var. Şöyle ki sağda İşguzlarla (İskitler) Sarmatlar yaşar. Onların toprakları Hindistan'a kadar uzanır. Hazar denizinin diğer tarafında yaşayanlara gelince, onların bazılarını Sak, bazılarını da Messaget olarak nitelendirirler. Burada aynı bölgede neredeyse iç-içe yaşayan İskit-Sarmatlar dikkat çekicidir. Sarmatlar bir süre sonra İskit hâkimiyetineson vererek gücü ele alırlar. Peki, ne zaman? İskitler zayıflayınca bu aslında bayrak teslimidir. Ayrıca Amazon kadınları diye tabir edilenlerin İskit savaşçı kadınları olduğunu hatırlatmak lazım, kimlerden damızlık alırlardı? Sarmat erkeklerinden. Sırf bu bile İskit ve Sarmatların aynı damar olduğunu gösterir. Hazar'ın diğer kıyısında yaşayan Sak ve Messagetleri ele alırsak, Sak ile Messagetlerin de (Sakit/Sak)hemenhemen aynı zümre olduğunu görmekteyiz. Sak/Messaget/Tissagetler aynı halklar olduğunu görürüz. Peki, Hazar'ın sağında ve solunda yaşayan Aşguzi/İskit-Sarmat-Sak (Saka) ve Messagetlerin hemen-hemen aynı büyük bir kavmin /gövdenin ayrılan uzuvları olduğunu diyebilir miyiz? Nitekim yüzlerce yıl sonra Togan gibi tarihçiler Hazar'ı oluşturanların Sakalar olduğunu yazacaklardır. Strabon, *Türk Tarihine Bir Bakış*, Aktaran; Y. Oğuz, Trz: s. 48; A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan" ,İA., c. 2., İstanbul 1979, s. 101-104; Geniş bilgi için bkz: Mirfatih Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul 2008.

⁶⁷Zeynalıoğlu, *Müxteser Azerbaycan Tarixi*, s. 113, 114; Haqverdiyev, *Orta Esr Berde Şeheri*, s. 98.

orman ürünlerinin ana kaynağı idi. Mukaddesi, “*Harezmden oraya samur ve sincap kürkleri, sansar, tilki, kunduz, tavşan, keçi derisi, ok, kavak ağacı, şapka, balık tutkalı, balık dişi, kunduz esansı, sarı amber, koyun ve siğir ithal edilir. Bütün bunlar Harezmden Hazar yoluyla İdil Bulgar'dan gelir*” demektedir. Mes'udi de yolun, ülkelerinin içinden geçtiği Türkler tarafından korunduğunu belirterek, onların bu şehre sürekli kervanlarını kaydeder.⁶⁸

Tarihi İpek Yolu Bağlamında Değerlendirme ve Sonuç

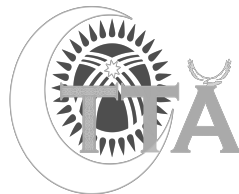
Özellikle İslâm ülkeleri ipek ve ipekçilikten büyük bir kazanç sağlamıştır. Başlangıçta sağlam bir disiplin altında yapılan ipek yolu ticareti, XVI. yüzyılın ortasında başlayarak düzenini kaybetmiştir. Bu ticaretle uğraşanların sayısı artmış, fakat işin kalitesi bozulmuştur.

Bilindiği üzere İpek yolu, Çin'i Asya üzerinden Anadolu, Kafkaslar ve Avrupa'ya bağlayan tarihi kervan yoludur. Tarihte batıya göre birçok yönden ileri olan Asya, Kafkasya ve Anadolu'nun ticari malları devamlı olarak batı ülkelerine taşınmıştır. Doğu ile batı arasında gidip gelmeler neticesinde belli bir yol meydana gelmiş ve en çok taşınan ticaret malı da ipek olduğu için bu yola zamanla ipek yolu denmiştir. İpek yolu esas olarak Antakya'dan başlayarak Kafkaslar, İran ve Afganistan'ın kuzeyinden geçerek Pamir ovasına kadar varırdı. Burada Taş Kule denilen yerde batıdan gelen ticari mallar doğunun mallarıyla değiştirilirdi. İpek Yolu'nun bir kolu Baktriyo yolundan Hindistan'a gider, başka bir kol da Batı Türkistan'ın Taklamakan çölünün güneyinden veya kuzeyinden geçilirdi. Bundan sonra iki yol tekrar birleşerek Doyang (Loyang) bölgesine uzanırdı.⁶⁹

Kafkasların gözbebeği Berde o zaman Azerbaycan'dan geçen ticari kervan yolları üzerinde yerleştiğinden, ekonomik yönden gelişmiş

⁶⁸ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 266-267.

⁶⁹ Bu yoldan felsefeler ve dinler (Buddizm) nakil ve mübadele edildiği gibi, Sanat modelleri ve gelenekleri (Hellenistik Sanat) de yayılmıştır. Bu kültür alışverişine günümüzde de devam etmektedir.

düzeyde idi.⁷⁰ El-İstahri, Berde'den Erdebil'e, Tiflis'e, Derbend'e, Orta Asya'ya ve Çin'e giden kervanlar hakkında bilgi vermektedir. Berde'den çıkan ticaret kervanları, Şamahı ve Guba'dan geçerek Derbend yolu ile batıya yol alıyordu.

Orta çağlarda Berde'de inanılmayacak derecede ipek üretimi vardı. Berde ipeği ham madde halinde İran'a götürülerek, orada beyaz kumaşlar yapılarak, meşhur ipek yolu hattıyla dünya pazarlarına sunuluyordu.⁷¹ Berde'den o zamanlar ipek yolu kervan ticareti ile dünya ülkelerine havyar (balık yumurtası), çömlekçilik ürünleri, gümüş ve metal eşyalar, en önemlisi ipek ihraç edilirdi. Albanya'nın başşehri Berde arazisinden geçen bir diğer ticaret kervan yolu Orta Asya ve Hindistan ile Kuzey Kafkasya'yı bağlayan yol idi. Aorslar deve kervanı ile Hindistan ve Babilistan'dan getirilen malları Ermeni ve Midiya (Media) tacirlerinden alarak ticaret yaparlardı.

Orta Çağ'ın son dönemlerine yakın Berde'de ipek üretiminin hızla geliştiğini, kumaş ve bezler yapılarak çeşitli kıyafetler üretildiğini kaynaklardan bilgi edinmekteyiz. Arran tarihçisi M. Kalankaytuyski şöyle yazar: "*Berde, ipek üretiminden ve dünya pazarlarına satışından büyük kazanç elde ettiğine göre gelişmişlik çağını yaşıyordu. Girdiman Devleti'nin başşısı Cavanşir'in (639-680) sarayı bile ipek kumaşlarla süslenirdi*".⁷² Batı'ya pusula, kâğıt gidince Avrupa'nın deniz gücü gelişti. Hıristiyan âleminin doğudaki son temsilcisi Bizans 1453'de Türkler tarafından fethedilince tarihi ipek yolu önemini kaybetti. Avrupa devletlerinin gemileri ticareti devam ettirmek için Ümit Burnunu dolaşarak Hindistan'a ve Çin'e gelmeye başladılar.

Eskiden Çinlilerin esas amacı büyük gelir kaynağı olan ipek ürünlerine batı bölgelerinde pazar bulmaktı. Ayrıca İç Asya-İran üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan meşhur ipek yolunu emniyet altına almaktı. Türk-Çin mücadelelerinin temel sebeplerinden biri, bu kervan

⁷⁰ V. M. Sisoyev, *Berde, Sbr. Materyalov dlya Opisanaya Mestnostey Plemsih Kafkasa*, Vıp. 8, s. 119.

⁷¹ Quliyev, *Ezizov, Azerbaycan Tarixi*, s. 30.

⁷² Haqverdiyev, *Orta Esr Berde Şeheri*, s. 6-80-81.

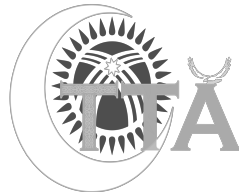

yoluna hâkimiyet meselesi olmuştur. Çünkü o zamanlar İç Asya kervan yolu Türklerin elinde idi. Türkler karşısında Çin, ipek yolu geçişini kendi elinde tuttuğu müddetçe savunmada kalmayı tercih etmiş, Türkler de, Çin'e sık-sık yaptıkları baskı ile onu zayıf durumda tutarak, bölgede hâkimiyet sağlamıştır.⁷³

Osmanlı Devleti'nde ise Kanuni Sultan Süleyman, körleşmeye yüz tutan İpek Yolunun canlandırılması için bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Avrupa ticaretini Anadolu'ya çekmek için Fransızlara bazı haklar verdi. Bunları vermekle Fransa'yı Avrupa devletlerinden ayırmayı, Hıristiyan bir devleti himayesi altında tutmayı ve ticareti canlandırmayı düşünmüştü. Gemilerin gelişmesi, deniz taşımacılığının artması, Anadolu ve Kafkaslar'da zaman-zaman devam eden asayişsizlik İpek Yolu'nun işlememesine sebep oldu. Zamanla önemini tamamen kaybetti.

Kafkaslar ile birlikte bugünkü tüm İslam coğrafyası uzun yıllar İtalyan ticaret kolonileri, Venedikler ve Cenevizler döneminde özellikle Akdeniz ticaretindeki hareketlilik ile üstünlük elde ederler. Sosyo-ekonomik yönden yön verici güç olurlar. Zamanla Ruslar, Deşt-i Kıpçak, Kafkaslar ve İç Asya'da özellikle ticari yönden belirleyici hâkim güç

⁷³ İpek yolu ticareti Türkler kadar Bizans'ı da ilgilendiriyordu. Eski Türk elçileri ile birlikte Karadeniz-Kafkaslar-Hazar denizi-Aral gölü arasından Talas yolu ile Tanrı dağlarındaki Ak dağ (Altın dağ) da Göktürk Hakanı İstemî'in huzuruna gelen Bizans elçisinin hatıraları, Göktürk hayatını ve kudretini gözler önüne sermesi bakımından pek kıymetli bir vesikadır. İstemi, Bizans ile iş birliği yaparak Anüşirvan'ı ipek yolunu açmağa zorlamak gayesini güden siyasetinde başarıya ulaşmıştı. 571 yılında Sasani-Bizans çatışması başlamış, Hâkimiyetlerini Harezm üzerinden Kafkasların kuzeyindeki Kuban ırmağına kadar (Arran-Albanya) yaymağa çalışan ve ayrı-ayrı Türk idarecilerin emrinde olmak üzere ülkeyi 8 bölge halinde ellerinde toplayan Göktürkler o sıralarda Azerbaycan'a da girmişlerdi. Yaqub, Mahmudov, *Öyrenilmemiş Sehifeler*, Bakı 1972, s. 13-21; Bkz: Albert Howe Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. 3, İzmir 1987, s. 142-143.

haline gelir.⁷⁴İslam coğrafyasının bilimden uzak kalışıyla ve batının eline geçişiyle ticari yönden geride kalmışlık süreci başlar. Yüzyıllar boyunca Uluğ Beyin hesaplama sistemi Müslüman bilim adamları tarafından kullanıldı. 16.yy da Tophanedeki rasathanesinde Takiyüddin de Uluğ Bey'in sistematiğini kullanıyordu. Hollandalı meşhur gökbilimci Tycho Brahe de Uluğ Bey ve Takiyüddin'in hesaplamalarından yararlanarak yıldızların konumlarını en iyi şekilde hesapladı. Bu hesaplar sayesinde Avrupalılar okyanusta yönlerini bulabildiler. Maalesef bu sırada Osmanlı Devleti Avrupa'nın en mükemmel gözlemevi olan Tophane'deki gözlemevini Şeyhülislam fetvası ile Kılıç Ali Paşa'nın donanmasına bombalattı. Bugün batı dünyası bütün zenginliğini ve medeniyetini bu gemilerle kazandı. Asya'ya deniz yoluyla gidince Çin'den İstanbul'a kadar Türklerin hâkimiyetinde olan bütün İpek Yolu önemini kaybetti. İpek Yolu bitince buradaki şehirler terk edildi, ticaret bitti, vergiler toplanamadı, halk fakirleşti isyanlar başladı. Celali isyanları 200 yıl sürdü. Amerika'dan gelen altın ve gümüş ek olarak enflasyon yarattı, altının alım gücü azaldı. Batılılar dışında bütün dünya özellikle Türk-İslam coğrafyası bunalıma girdi.

Kaynakça

AKA, İsmail, *Timurlular*, Ankara 1995.

AŞURBEYLİ, Sara, *Gosudarstuo Şirvan Şahov*, Bakı 1983.

AXUNDOV, A., *Torpağın Köksünde, Tarixin İzleri*, Bakı 1983.

AYAN, Ergin, "Kafkasya: Bir-Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", Ordu Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, Sy. 2, Ordu Aralık 2010.

AYDIN, Mustafa, "Şirvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 39, İstanbul 1988.

BARTHOLD, V. V. ., "Berza'a", *İslam Ansiklopedisi (İA.)*, C. 2, İstanbul 1979.

_____, "Şirvan", *İA*, C. 11, İstanbul 1988.

⁷⁴Bi, *Kafkas Tarihi*, c. 2, s. 576-577, c. 1, 318-319.

BELAZURİ, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. M. Fayda, İstanbul 1987.

BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.

BERJE, Adolf, *Kafkasya Dağlı Halklarının Göçü ve Kısa Tarihi*, Çev. M. Papşu, İstanbul 2010.

BEYANİ, Şirin, *Tarih-i Al-i Celayir*, Tahran 1345.

Bİ, Mahmut, *Kafkas Tarihi*, C. 1-2, Berkan Yayınevi, Ankara 2011.

BÜNYADOV, M. Ziya, *Azerbaycan Atabeyleri Dövləti*, Bakı 1985

_____, *Azerbaycan, VII-IX. Esrlərdə*, Bakı 1989.

CANBEK, Ahmet, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar)*, Kuzev Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, İstanbul 1978.

EL-İSTAHRİ, Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed el-Farisi, *el Mesalik ve'l-Memalik*, Neşr. M. Cabir, Kahire 1961.

GENCEVİ, Nizami, *Hamse-İskendername (Şerefname, İkbalname)*, Çev. A. Şaik, Bakı 1982.

GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

HAQVERDİYEV, A. Ş., *Orta Esr Berde Şeheri*, Bakı 1991.

İBN HAVKAL, Ebu'l Kasım en-Nüsaybi, *Kitabu Sureti'l-Arz*, Beyrut Tsz.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Klasik Çağı (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

İSMAIL, Mahmud, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı 1993.

İYBAR, Tahsin, *Sibirya'dan Serendib'e*, Ulus Basımevi, Ankara 1950.

KALANKATUYSKİ, Moses (Kalankatlı Moses), *Alban Tarihi*, Çev. Z. M. Bunyadov, (Türkiye Türkçesine Aktaran. Y. Gedikli), İstanbul 2006.

KAŞGARLI Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, C. 1, Ankara 1998.

KAZVİNİ, Hamidullah, *Nuzhat, el- Kulüb*, Çev. Z. M. Bünyadov, Bakı 1983.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı Rus Münasebetleri)*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

LYBYER, Albert Howe, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sy. 3, İzmir 1987.

MAHMUDOY, Yaqub, *Öyrenilmemiş Səhifələr*, Bakı 1972.

MEHDİZADE, Xasay, *Berde*, Bakı 1987.

MEMMEDOV, Tofiq, *Kafkas Albaniyası İlk Orta Esrlərdə*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Təhsil Neşriyyatı, Bakı 2006.

MEMMEDZADE Mirze Bala, "Erdebil", *TDVİA*, C. 4, İstanbul 1991.

_____, "Kür", *İA*, C. 6, İstanbul 1979.

MUSTAFAYEV, Beşir, Ortaçağda Berde Tarihi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2002.

NİZAMÜLMÜLK, Ebu Ali Hasan bn. Ali Hacı, *Siyasetname*, Elm Neşriyyatı, Bakı 1989.

NURİYEV, A. B., Babayev, A. H., *Berde Şəherinin Tarixi Arkeoloji Oçerki*, Bakı 2001.

ORDUBÂDİ, Memmet, Seid, *Nizami'nin Dövrü ve Heyatı*, *Nizami Almanaxı*, Bakı 1940.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Arran", *TDVİA*, C. 3, İstanbul 1979.

QULİYEV, E. H, Ezizov, T. E., *Azərbaycan Tarixi*, Bakı 1990.

SISOYEV, V. M., *Berdaa, İzvestie Azerbaydjacnskogo Arkeologiceskogo Komiteta*, *Vıposk. 2*, Bakı 1925.

_____, *Berdaa, Sbr Materyalov dlya Opisanya Mestnostey Plemsih Kafkasa*, *Vıposk. 8*, Bakı 1925.

SOLMAZ, Gürsoy, Selçuklulardan Osmanlılara Gence, *Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum 1997.

STRABON, *The Geography of Strabon*, Çev. H. L. Jones, London 1819.

_____, *Türk Tarihine Bir Bakış*, Çev. Y. Oğuz, Trz.

48 Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu

ŞERİFLİ, M. H., "Berde", *Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası (ASE)*, C. 3, Bakı 1978.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

TOGAN A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.

_____, "Azerbaycan", *İA.*, C. II., İstanbul 1979.

_____, "Arran", *İA.*, C. I. İstanbul 1979.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950.

VELİXANLI, Naile, M., *IX-XII. Esr Ereb Coğrafyaşünas Seyyahları Azerbaycan Haqqında*, Bakı 1974.

ZEKİYEV, Mirfatih, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul 2008.

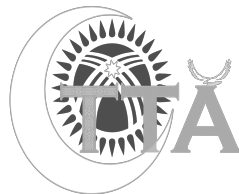
ZEYNALOĞLU, Cahangir, *Mühteser Azerbaycan Tarixi*, Azerbaycan Dövlət Kitap Palatası, Bakı 1992, İstanbul 1924.

OTENBERG, *Chronique de Tebari*, C. 3, Paris 1871.

Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası (ASE), "Şirvan", C. 10, Bakı 1987.

_____, "Qarabağ", C. 3, Bakı 1979.

_____, "Berde", C. 3, Bakı 1978.

Günümüz Kafkas Siyasi Haritası

